

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

UDK/UDC 94(05)

ISSN 1318-0185

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper
Società storica del Litorale - Capodistria

ACTA HISTRIAE
24, 2016, 4

KOPER 2016

ISSN 1318-0185

UDK/UDC 94(05)

Letnik 24, leto 2016, številka 4

**Odgovorni urednik/
Direttore responsabile/
Editor in Chief:**

Darko Darovec

**Uredniški odbor/
Comitato di redazione/
Board of Editors:**

Gorazd Bajc, Furio Bianco (IT), Flavij Bonin, Dragica Čeč, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Marco Fincardi (IT), Darko Friš, Aleksej Kalc, Borut Klabjan, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Egon Pelikan, Luciano Pezzolo (IT), Jože Pirjevec, Claudio Povoło (IT), Vida Rožac Darovec, Andrej Studen, Marta Verginella, Salvator Žitko

**Urednik/Redattore/
Editor:**

Gorazd Bajc

**Prevodi/Traduzioni/
Translations:**

Maja Smotlak, Petra Berlot Kužner

**Lektorji/Supervisione/
Language Editor:**

Vida Rožac Darovec

**Stavek/Composizione/
Typesetting:**

Grafis trade d.o.o.

**Izdajatelj/Editore/
Published by:**

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / Società storica del Litorale®

Sedež/Sede/Address:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, SI-6000
Koper-Capodistria, Kreljeva 3 / Via Krelj 3,
tel.: +386 5 6273-296; fax: +386 5 6273-296;
e-mail: actahistriae@gmail.com; www.zdjp.si

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Naklada/Tiratura/Copies:

300 izvodov/copie/copies

**Finančna podpora/
Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije / Slovenian Research Agency

**Slika na naslovnici/
Foto di copertina/
Picture on the cover:**

Izrez stenske poslikave Toneta Kralja v Pnevmi, cerkev sv. Silvestra (1934): Sveti Mihael prebada hudiča z obraznimi potezami Mussolinija (foto: Matjaž Prešeren).

Redakcija te številke je bila zaključena 15. decembra 2016.

Revija Acta Histriae je vključena v naslednje podatkovne baze / Gli articoli pubblicati in questa rivista sono inclusi nei seguenti indici di citazione / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Social Sciences Citation Index (SSCI), Social Scisearch, Arts and Humanities Citation Index (A&HCI), Journal Citation Reports / Social Sciences Edition (USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); International Bibliography of the Social Sciences (IBSS) (UK); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities (ERIH); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL)

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / *INDICE GENERALE* / *CONTENTS*

- Salvator Žitko:** Italijanski nacionalizem in iredentizem – valilnica za kasnejši nastanek obmejnega fašizma 689
Nazionalismo e l'irredentismo italiano - l'incubatrice del posteriore fasismo al confine orientale
Italian Irredentism and Nationalism – the Hatchery of Later Fascism on the Border
- Marta Verginella:** Dokončni boj med »severnojadranskimi rasami« v iredentističnem in fašističnem diskurzu 705
La lotta finale tra le »razze nordadriatiche« nel discorso irredentista e fascista
The Final Struggle Between the »Northern Adriatic Races« in the Irredentist and Fascist Discourse
- Jože Pirjevec:** Benito Mussolini in Slovenci 721
Benito Mussolini e gli sloveni
Benito Mussolini and the Slovenes
- Rok Svetlič:** Fašizem kot eksces nauka o npravni substanci 731
Il fascismo come un eccesso della dottrina di sostanza etica
Fascism as Excess of the Doctrine About Ethical Substance
- Gašper Mithans:** Odnosi med italijanskim fašizmom in katolicizmom: primer obmejnega območja Julijske krajine 745
I rapporti tra il fascismo italiano e il cattolicesimo: l'esempio della zona di confine della Venezia Giulia
Relations Between Italian Fascism and Catholicism: the Case Study of the Borderland of Venezia Giulia
- Bojan Godeša:** Fašizem, klerofašizem, obmejni fašizem in Slovenci 767
Il fascismo, clerofascismo, il fascismo di confine e gli sloveni
Fascism, clerical fascism, borderland fascism and the Slovenes
- Boris Mlakar:** Fašistična stranka na Primorskem v tridesetih letih 20. stoletja in poskus predstavitve njenega slovenskega članstva 787
Il partito fascista nel Litorale negli anni trenta del novecento e un tentativo di presentare i suoi membri sloveni
The National Fascist Party in the Primorska Region in the 1930s and an Attempt to Define the Membership of Slovenes in It

- Miha Kosmač:** Politično nasilje v Julijski krajini in antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem (1927–1931) 801
Violenza politica e l'attività antifascista nella Venezia Giulia durante gli anni 1927 e 1931
Political Violence and Anti-Fascist Resistance Activities in the Venezia Giulia Between 1927 and 1931
- Matic Batič:** »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani«.
 Italijanski fašizem in njegov koncept *italianità* 819
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Il fascismo italiano e il suo concetto di italianità*
 »Dell'Italia nei confini / son rifatti gli italiani.« *Italian Fascism and his Concept of Italianità*
- Renato Podbersič:** Obmejni fašizem in odnos do Judov 837
Il fascismo di confine e l'atteggiamento verso gli ebrei
Borderland Fascism and Attitude Toward the Jewish Population
- Jure Ramšak:** »Avtarkična strogost in preprosta italijanska duša«:
 konstrukcija novega rudarskega mesta Raša v vzhodni Istri (1936–1937) 855
 »Severità autarchica e l'anima schiettamente italiana«: *la costruzione della città d'industria mineraria di Arsia nell'Istria sud-orientale (1936–1937)*
 »Autarkic Firmness and the Simple Italian Soul«: *Construction of the New Mining Town of Arsia in Eastern Istria (1936–1937)*
- Blaž Lenarčič:** Sociološka analiza fašistične propagande na primeru medvojnega časopisa *Nova doba – L'era nuova* 873
Analisi sociologica della propaganda fascista tra le due guerre – il caso del giornale Nova doba – L'era nuova
Sociological Analysis of the Fascist Propaganda on the Case of the Interwar Newspaper Nova doba – L'era nuova
- Vida Rožac Darovec:** Komemoriranje TIGR-a v kontekstu politike spominjanja na Primorskem po letu 1991 891
Le commemorazioni del TIGR nel contesto della politica della memoria nel Litorale dopo il 1991
Commemoration of TIGR Within the Context of the Policy of Remembrance in Primorska After 1991

Mateja Režek: Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes	905
<i>Il fascismo di frontiera e l'antifascismo nei manuali sloveni scolastici di storia dalla fine della Seconda Guerra Mondiale a oggi</i>	
<i>Borderland Fascism and Antifascism in the Slovene History Textbooks from the End of World War II Till Today</i>	
Maja Smotlak: Obmejni fašizem v perspektivi sodobne slovenske pripovedne proze v Italiji (1991–2015)	919
<i>Border Fascism in the Perspective of Contemporary Slovenian Narrative in Italy (1991–2015)</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella prospettiva della narrativa slovena contemporanea in Italia (1991–2015)</i>	
Vanesa Matajč: Border Fascism in the Venezia Giulia: the Issue of »Proximate Colony« in Slovenian Literature	939
<i>Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti</i>	
<i>Il fascismo di frontiera nella Venezia Giulia: la questione della »colonia in vicinanza« dal punto di vista della letteratura slovena</i>	
Marco Reglia: La »pederastia« nella ex Venezia Giulia: il ruolo del confine nella repressione della mascolinità deviante durante il secondo conflitto mondiale	959
<i>Homoseksualnost v nekdanji Julijski krajini: vloga meje pri zatiranju deviantne moškosti med drugo svetovno vojno</i>	
<i>The »Pederastia« in the former Venezia Giulia: the Role of the Border in the Repression of Deviant Masculinity during the Second World War</i>	
OCENE	
RECENSIONI	
REVIEWS	
<i>Egon Pelikan:</i> Tone Kralj in prostor meje (Matic Batič)	975
<i>Marta Verginella:</i> La guerra di Bruno: l' identità di confine di un antieroe triestino e sloveno (Miha Kosmač)	978
Navodila avtorjem	981
<i>Istruzioni per gli autori</i>	984
<i>Instructions to authors</i>	988

POLITIČNO NASILJE IN ANTIFAŠISTIČNO DELOVANJE
V JULIJSKI KRAJINI 1927–1931*Miha KOSMAČ*

Znanstveno-raziskovalno središče, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija

e-mail: miha.kosmac@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Prispevek na podlagi različnega gradiva obravnava antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem območju, med letoma 1927 in 1931. Pri tem se osredotoča predvsem na pričevanja nekaterih »manj vplivnih« akterjev goriške »organizacije«, še zlasti Srečka Logarja. Na primeru slednjega, obenem analizira s strani države generalizirano politično nasilje v policiji in sodstvu. Večkratna zaslišanja; prestajanje zaporne kazni v samici; cenzura pošte in omejevanje komunikacije; policijsko nadzorstvo družinskih članov v času preiskave ter po izpustitvi iz zapore, so le nekatere oblike nasilja, ki jih je doživel Srečko Logar in ki so jih, v večjem ali manjšem obsegu, doživeli tudi preostali politični zaporniki iz Julijske krajine.

Ključne besede: politično nasilje, fašizem, antifašizem, Srečko Logar, Julijska krajina

VIOLENZA POLITICA E L'ATTIVITÀ ANTIFASCISTA NELLA VENEZIA
GIULIA DURANTE GLI ANNI 1927 E 1931

SINTESI

Basandosi su diverse fonti, l'articolo tratta l'attività antifascista nella regione di Idria e Circhina tra gli anni 1927 e 1931. Si concentra soprattutto sulle testimonianze di alcuni "attori meno influenti" dell'organizzazione goriziana, in particolare sulla testimonianza di Srečko Logar. L'articolo usa il suo esempio per analizzare la violenza politica degli organi di polizia e di giustizia, generalizzata dallo stato. Numerose interrogazioni, pena detentiva in una cella d'isolamento, censura di posta e comunicazioni delimitate, sorveglianza dei membri di famiglia durante le indagini e dopo l'uscita di prigione - queste sono solo alcune delle forme di violenza che Srečko Logar e anche altri prigionieri politici della Venezia Giulia hanno dovuto subire.

Parole chiave: violenza politica, fascismo, antifascismo, Srečko Logar, Venezia Giulia

UVOD

V ospredju zanimanja članka, bo obravnava antifašističnega delovanja in posameznih akterjev na idrijsko-cerkljanskem območju, in sicer po večini »manj vplivnih« akterjev, ki jim do sedaj zgodovinarji ne posvečajo večje pozornosti. Na primeru Srečka Logarja, bo analizirano politično nasilje v policiji in sodstvu ter doživljanje le-tega s strani »malega človeka«. V našem primeru politično nasilje označuje nasilje, ki ga izvajajo politični akterji ali pa do njega pride zaradi jasnega političnega vzroka (Bloxham, Gerwarth, 2011; Gerwarth, Horne, 2012; Della Porta, 2006; Pelikan, 2002, 445).

Na osnovi tajnega Londonskega pakta (podpisanega 24. aprila 1915) po koncu prve svetovne vojne antante sile pooblastijo Italijo, da v njihovem imenu zasede ozemlje, ki je prej pripadalo Avstro-Ogrski. Italija je novo ozemlje, združeno v deželo, poimenovala Julijska krajina (Kacin Wohinz, 1972, 69, 70).¹ Velika vojna in razpad Avstro-Ogrske sta severni Jadran spremenila v »razbito območje« (Bartov, Weitz, 2013), kjer je zaradi dvoumnosti nastalega položaja prišlo do oblikovanja teritorija brez točno določene državne oblasti. V tej obmejni regiji je namreč po koncu prve svetovne vojne prišlo do »trčenja kulture poraza« (Schivelbush, 2001) dveh sicer zmagovitih držav. Čeprav je Italija pridobila nova ozemlja (vključno z Reko leta 1924), se je razvila italijanska percepcija »žrtve«, kar zaobjema definicija »pohabljenega zmage« (*vittoria mutilata*) (Gentile, 2012). Po drugi strani so leta 1918 Slovenci in Hrvati skupaj z zmagovito Srbijo oblikovali svojo državo, kar je povzročilo cono konflikta, saj so Julijsko krajino smatrali za svojo »Alzacijo in Loreno«. Neke vrste spopad »proti-italijanskih« in »pro-unitarnih čustev« vzdolž Jadrana je tako prispeval k diferenciaciji znotraj regije in hkrati povzročal nova območja nasilja (Newman, 1944; Dolenc, 2010, 166–170). George L. Mosse (1991) s konceptom »brutalizacije množic« pravi, da se mentalni okvir nasilja, vzpostavljen v prvi svetovni vojni, nadaljuje tudi v poznejše obdobje (domnevnega) miru. Tako tudi pričujoči članek prikazuje, da se nasilje z novembrom 1918 ni prenehalo. Ne gre pa prezreti, da se v vsaki vojni nakopiči določena stopnja osebnega nasilja, ki ga je na nek način treba sprostiti (Bloxham, Gerwarth, 2011).

V 20. letih 20. stoletja se je na območju Julijske krajine tako pojavil nov val nasilja, ki ga je generirala že prva svetovna vojna (Kershaw, 2005, 114). Slovenci in Hrvati, ki so živeli znotraj nove državne meje Italije, so bili tako sprva razumljeni predvsem kot »peta kolona« Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Vinci, 2004, 30, 31; Visintin, 2000, 79–95). Fašizmu se je obenem že zelo zgodaj uspelo, z odločno politično sposobnostjo, vključiti v socialne in zlasti nacionalne spopade, ki so desetletja divjali na severnojadran-skem območju in ki jih je prva svetovna vojna le še okrepila (Vinci, 2004, 32). Fašistična »obmejna politika« (*fascismo di confine*) (Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 38; Verginella, 2009, 33–36) v Julijski krajini, katere cilj je bilo uničenje narodnostne identitete slovenskega in hrvaškega prebivalstva (t. i. »tujerodcev«) pa tudi »notranjih sovražnikov« italijanske narodnosti (komunistov, socialistov in antifašistov) (Apih, 1966), je bila zaznamovana z različnimi nasilnimi in represivnimi ukrepi (Vinci, 2004, 33–34; Verginella, 2011; Prim.:

1 To ozemlje je obsegalo: Tržaško, Goriško in Gradiščansko z delom Notranjske in Koroške, Istro (s Cresom in z Lošinjem) (Kacin Wohinz, 1972, 69, 70).

Bartolini, 2008). Po osvojitvi oblasti je nasilje »fašističnih škvader« postalo državno, ki ga je spremljala močna agresivnost proti notranjim² in zunanjim sovražnikom. Nasilje je imelo namreč dvojno vlogo, in sicer »je predstavljalo grožnjo ali pa je pomenilo sredstvo mobilizacije za del prebivalstva« (Albanese, 2012, 64). Hkrati se je odražalo zlasti v tem, kar Gentile poimenuje »racionalnost fašizma« (Gentile, 2012, 86), oz. v praksah in kulturi vojaškega, paravojaškega in policijskega nasilja, ki je predstavljalo pomemben dejavnik lokalne družbe (Gerwarth, Horne, 2012). »Obmejni fašizem« in nato fašizem v Italiji nasploh sta prispevala tudi k porastu različnih oblik protinasilja. V severni Italiji je od leta 1921 obstajala paravojaška organizacija ljudskih arditov/*Arditi del popolo*, v Julijski krajini pa ORJUNA³ in nato v letih 1924–1926 t. i. prvi TIGR.⁴ Šele v zadnjem času, z zgodovino spolov in ustno zgodovino, so na plano stopile ženske (in posamezniki z družbenih obrobij) ter njihova perspektiva in vloga v antifašističnem boju (Bon et al., 2004). V tem obdobju je torej prišlo do t. i. »normalizacije« nasilja (Mosse, 1991), ki ga je fašizem nato izrabil.⁵

ANTIFAŠIZEM V JULIJSKI KRAJINI

Prvotno je bil antifašistični odpor v Julijski krajini povezan s spontanim odzivom prebivalstva na nasilje fašističnih enot, pri čemer je najbolj poznan upor v vasi Marezige v maju leta 1921. Začetke podtalnega ilegalnega odpora proti italijanskim oblastem lahko zato postavimo v trenutek vojaške priključitve tega ozemlja (Kacin Wohinz 1990, 45). Nato pa je prišlo do oblikovanja antifašističnih organizacij (Orjuna, TIGR, Borba), ki so zagovarjale aktiven odpor, vključno s terorističnimi akcijami.⁶

Sestanek na Nanosu, 31. avgusta 1927, je zagotovo pomembna prelomnica predvsem v smislu poenotenja antifašističnega delovanja⁷ (TIGR in Borba) in oblikovanja enotnega vodstva (Kacin Wohinz, 1990, 213–221). Člani ilegalnega antifašističnega odpora so bili

-
- 2 Med notranje sovražnike so spadale manjšine; antifašisti, komunisti, socialisti in prostozidarji (italijanske in drugih nardonosti); ter »rasno manjvredni« prebivalci Afriških kolonij. Medtem, ko je bila protijudovska zakonodaja v Italiji uzakonjenjema leta 1938 (Kershaw, 2015, 134–142; 274–282).
 - 3 Organizacija jugoslovanskih nacionalistov – ORJUNA je bila ustanovljena 23. marca 1921 v Splitu, v Sloveniji pa se razvije kot Narodna odbrana po letu 1923. Njeni voditelji so bili večinoma emigranti iz Julijske krajine. S posameznimi akcijami so vpadali v Julijsko krajino in se nato vračali v emigracijo. Imela je vojaško organiziranost, a je bila leta 1929 razpuščena, tudi zaradi pritiskov s strani Italije na Jugoslavijo (Kacin Wohinz, 1990, 49–50; 215).
 - 4 Kacin Wohinz, 1990, 54–61; 212.
 - 5 Nasilje je bilo za uresničevanje političnih ciljev izrabljeno praktično skozi vso človeško zgodovino (Dolenc, 2010, 163).
 - 6 Kot pravi Pelikan: »Definicija »terorizma« še vedno ostaja težko določljiv termin in je predmet najrazličnejših interpretacij, s katerimi se skuša perfidno prikriti bistvo fašizma in bistvo antifašizma« (Pelikan, 2002, 451). Igor Primorac pravi, da lahko o terorizmu govorimo šele takrat, ko gre za nasilje nad nebojujočimi se, za brezciljne napade (Primorac, 2005, 47–48). Marta Verginella dodaja, »da je s časom oznaka terorizma postala sprejemljiva tudi za nekatere upornike, predvsem zato, ker je v nekaterih primerih do človeških žrtev kljub temu prišlo in da so nekatere sabotažne akcije zaradi spleta okoliščin pridobile vse okoliščine terorističnih dejanj (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 14).
 - 7 Glede problematike poimenovanja antifašistične dejavnosti v Julijski krajini glej: Kacin-Wohinz, 2008, 92; Kalc, 2012, 11–12; Žerjal, 2012, 128–134.

organizirani v celice, srenje in trojke, ki so bile med seboj še verižno povezane. Pogoj za članstvo je med drugim bil, da so posamezniki, ki so hoteli pristopiti, že opravili vojaški rok in so se bili pripravljene zavezati k molčečnosti oz. so pristali na tajno delovanje. V prvi vrsti so se pripadniki antifašističnega odpora borili proti fašizmu in njihovim sodelavcem, skrbeli za politično obveščanje ter propagandno delovanje med prebivalstvom v želji po ohranitvi Slovenstva. Njihov končni cilj je bil priključitev ozemlja Julijske krajine k Jugoslaviji (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 92–93).

Tajna antifašistična organizacija na Primorskem⁸ je bila razdeljena na dve območji.⁹ Goriška organizacija (bolj poznana pod imenom TIGR) je imela svojo bazo članstva v prosvetnih društvih in akademskem društvu Adria. Poudarek je dajala na politično-propagandnem delovanju, pa tudi zbiranju obveščevalnih informacij v korist Jugoslavije (Jelinčič, 1960, 46; Bajc, 2003), medtem ko je tržaška organizacija (Borba) imela svojo bazo članstva v razpuščenih mladinskih društvih (Kacin-Wohinz, 2008, 108–109; Kacin-Wohinz, 1977; Žerjal, 2012, 40–42, 53, 65). Kot pravi Kalc, je bila slednja poznana zlasti po radikalnem in militantnem narodnem aktivizmu (Kalc, 2012, 9). V zgodovino pisju in v spominski literaturi je pogosto moč zaslediti razlago, da je do aktivnega odpora v Julijski krajini prišlo zaradi logične in spontane reakcije na ukinitvev organizacijskih struktur slovenske in hrvaške manjšine (Kalc, 2012, 9). V ospredje je stopila predvsem primorska mladina, ki se je po priključitvi Julijske krajine k Italiji oddaljila od uradne manjšinske politike in ubrala nove poti narodnoobrambne gibanja (Kalc, 2012, 22).

Antifašistična delovanja na idrijsko-cerkljanskem območju

V nadaljevanju nameravam na podlagi dokumentov iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, zaslišanj Uprave državne varnosti (UDV) – *Organizacija »TIGR« Primorska – Trst*¹⁰ iz konca 50. let 20. stoletja ter spominskih pričevanj članov organizacije na goriškem¹¹ analizirati antifašistično delovanje na idrijsko-cerkljanskem območju.¹² Pri tem se nameravam osredotočiti predvsem na pričevanja nekaterih »manj vplivnih« akterjev goriške »organizacije«.

Nasprotno se je do sedaj zgodovino pisje pri rekonstrukciji dogajanja osredotočalo predvsem na Zorka Jelinčiča in Fanico Obid iz Bukovega ter Slavka Bevka¹³ iz Cerknega.

8 V Julijski krajini je bila kot 7. srenja Borbe ustanovljena še istrska organizacija, ki jo je vodil Slavko Zlatič (Kacin Wohinz, 1990, 238). O t. i. »istrskih dogodkih«, ki so pripeljali do razbitja organizacije v tem delu Julijske krajine, glej: Kacin Wohinz, 1990, 251–258; Žerjal, 2014, 77–78.

9 Drago Žerjal, sicer protagonist Borbe, pravi, da so bile razlike med obema organizacijama »odraz političnih in sploh idejnih razmer, ki so že tradicionalno ločevale goriško in tržaško stvarnost« (Žerjal, 2012, 89).

10 »Po preverjanju članstva TIGR-a s strani UDV je bilo v goriškem okraju še vsaj 130 bivših članov, a se je to število stalno večalo« (ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, Plan dela za realizacijo problema TIGR na Goriškem (Nova Gorica, 1. 7. 1958), str. 188). »Na podlagi zbranih podatkov UDV je bila organizacija »TIGR« v okraju Idrija zelo močna in je štela 25 članov« (ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, TIGR, b. d., str. 21).

11 Predvsem iz fonda PANG-764, glej: Uršič, 1993.

12 Tu gre izpostaviti, da gre za ustna pričevanja, ki imajo določene omejitve (glej: Rožac Darovec, 2006). Kljub temu pa bo lahko uporabljeno gradivo služilo morebitnim nadaljnjim raziskavam.

13 Franc Golob iz Grahovega ob Bači, ki je na tem območju pridobil več sodelavcev in pri katerem je bila

Slednji je tudi vodil srenjo v omenjenem kraju, v kateri sta bila še Gabrijel Peternel in Mici Humar (Rutar, 1975, 322). Po poročanju sodelavca UDV sta v Cerknem, poleg navedenih, z »organizacijo« sodelovala še Štefan Rutar in Franc Jereb. Trojko na Bukovem vrhu pa naj bi sestavljali Ivan Čufar, Ivan Hvala in Jakob Feltrin.¹⁴ Sodelavci Zorka Jelinčiča na Bukovem so bili Julče Mlakar, Fanica Obid (poročena Jelinčič), Valentin in Miha Eržen ter Alojz Čelik. Slednji je skrbel tudi za zvezo s trojko v Zakrižu, v kateri sta bila Franc Hadalin in Simon Ortar, medtem ko sta Vika Obid (sestra Fanice) in Jožefa Lapanja iz Bukovega prenašali tajna sporočila članov »organizacije« in tisk (Rutar, 1975, 323).

Na seznamu ljudi, predvidenih za zaslišanje s strani UDV, je naveden tudi Franc Kobal (iz Cerknega št. 175), in sicer zaradi domnevnega sodelovanja z Jugoslovansko obveščevalno službo.¹⁵ Omenjeni je pri tem delu sodeloval s Slavkom Bevkom, ki je vojaško-obveščevalne podatke o italijanski vojski in pomembnih objektih zbiral predvsem za jugoslovanskega policijskega komisarja javne varnosti na Jesenicah Antona Batagelja (Kacin-Wohinz, 2008, 141–142). Fotografije vojaških objektov in prometne infrastrukture je Bevk dal izdelati Metodu Peternelju iz Cerknega.¹⁶ Cerkljanska in idrijska srenja sta ob pomoči svojih trojk predvsem skrbeli za prenašanje sporočil med člani »organizacije« in različnega tiska preko ilegalnih kanalov (Kacin-Wohinz, 2008, 114). V kontekstu političnega nasilja je razvejano antifašistično delovanje v Julijski krajini predstavljalo »nasilno obliko družbenega in političnega protesta« proti režimu (Kershaw, 2005, 111).

Kot kurirja za Zorka Jelinčiča, Zmaga Krašno,¹⁷ Fanico Obid in druge sta v Idriji in okolici delovala Milovan Lipušček (na idrijski realki je bil Jelinčičev sošolec) in njegov brat Viktor (do pobega v Jugoslavijo leta 1928), ki sta imela v Idriji gostilno. V Brda ali Vipavo sta odhajala po vino, samo pot pa sta izkoristila tudi za prenašanje literature, tiska, letakov in sporočil med člani goriške organizacije. V Idriji sta poleg s Krašno sodelovala tudi z Radom Prelovcem, Slavkom Ferjančičem (do pobega leta 1928) in bratoma Didič. Milovan Lipušček je imel tudi lastno mrežo zaupnikov in sodelavcev, še zlasti med idrijskimi rudarji, ki so v okoliške vasi sočasno z vračanjem z dela raznašali različni propagandni material. Predvsem glede prenosa literature sta brata Lipušček sodelovala tudi z že omenjeno srenjo v Cerknem, z Lojzetom Šavlijem iz Vrsnika in s Slavkom Štravsom iz

javka, ki je povezovala cerkljansko in tolimsko območje (Rutar, 1975, 322), je na zaslišanju s strani UDV izjavil, da so že leta 1928 pripravljali atentat na Benita Mussolinija in miniranje Solkanskega mostu, za kar se je javil Slavko Bevk. Decembra 1928 je bil Golob skupaj s Francem Droletom (vodja trojke v Poreznu in stalen kurir med Podbrdom in Grahovim) in nekaterimi drugimi aretirani, zato do realizacije načrtovanega atentata in miniranja mostu ni prišlo (ARS-1931, 952, m. Golob Franc, TNZ Gorica. Zapisnik informativnega zaslišanja 18. 7. 1958, 2–3).

14 ARS-1931, 951, Material o posameznikih. Poročilo sodelavca »Božidarja« (pogovor z Zorkom Jelinčičem, v Trstu, 7. 8. 1958) za UDV Koper, 8. 8. 1958.

15 ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, Plan dela za realizacijo problema TIGR na Goriškem, str. 185.

16 ARS-1931, 952, Organizacija »TIGR« Primorska-Trst, TIGR, b. d., str. 21–22.

17 Dne 22. 8. 1928 so Zmaga Krašna aretirali v Idriji v gostilni Kavčič zaradi sodelovanja pri likvidaciji konfidenta Viktorja Kogeja (v zvezi s tem glej: Kacin-Wohinz, 2008, 120–122; Verrocchio, 2003). Takrat so njegovemu očetu Antonu tudi odvzeli zaposlitev v idrijskem rudniku, zato se je z družino odselil v Jugoslavijo (PANG-764, 1, m. 6, Zmago Krašna).

Novakov. Za ilegalno delovanje sta preko delavcev v idrijskem rudniku skušala pridobiti tudi moške iz Črnega vrha. Toda med lokalnim prebivalstvom za to ni bilo odziva, saj je z njima sodeloval le Franc Tratnik.¹⁸ O delovanju same idrijske srenje zaradi očitno uspešne konspiracije ni veliko podatkov o članstvu. Srečko Logar je na zaslišanju pred sodelavci javne varnosti izpovedal, da so v omenjeni srenji sodelovali načelnik Lado Prelovec in dva namestnika Slavko Ferjančič in Štefan Terpin. Za Cerkno pa je Logar navedel zgolj že omenjenega Bevka.¹⁹

Poleg tega je goriška organizacija, predvsem na propagandnem področju, sodelovala tudi z idrijsko komunistično organizacijo (sicer del Komunistične partije Italije),²⁰ med katerimi so navedeni sledeči člani: Franc Kokalj, Alojz Hreščak in Lovro Kavčič.²¹ Izmed komunistov pa je Srečko Logar poznal še Dušana Hreščaka²² in Zmaga Krašno iz Idrije, ki je veljal za zelo dobrega organizatorja in poznavalca terena. Slednji je bil tudi tisti, ki je ohranjal vez med idrijskimi komunisti in goriško organizacijo.²³

POLITIČNO NASILJE V POLICIJI IN SODSTVU NA PRIMERU SREČKA LOGARJA

Srečko Logar,²⁴ rojen 31. decembra 1909 v Idriji, je bil že kot dijak tolminskega učiteljskega aktiven v antifašističnem gibanju, predvsem kot organizator poučevanja slovenskega jezika v okolici Tolmina. Iz tega razloga je po končanem poltretjem letniku učiteljskega v Tolminu, 15. 5. 1926, dobil odločbo, da je izključen iz vseh srednjih šol v Italiji. Ko so oblasti ugotovile, da je bil vodič nekaterih pomembnih predstavnikov režima v Danteje-

18 PANG-764, 1, m. 6, Milovan Lipušček.

19 Poleg že navedenih »srenj« je Logar navedel še srenje: Kobarid: Andrej Manfreda, Mašera – namestnik; Ajdovščina in Vipava: Miroslav Gregorčič, Štekar – namestnik; Brda: Jože Palaveršič; Gorica: Maks Gatnik, Gašper Banka. ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 2. Prim: (Kacin Wohinz, 2008, 108).

20 Že od leta 1926 je KPI Slovincem in Hrvatom v mejah Italije priznavala pravico do samoodločbe in odcepitve od italijanske države, vztrajala pa pri načelu, da mora pravica do samoodločbe veljati tudi za Italijane (Kacin Wohinz, 1990).

21 Zorko Jelinčič v svojih spominih pravi, da je bil v začetku leta 1929 v »sodnem zaporu na idrijskem gradu zaprt skupaj z antifašisti: Valentin in Ivan Kokalj, Kavčič, menda Lipušček in Lado Božič« (Jelinčič, 1994, 168; Verrocchio, 2003, 76–80).

22 Glej: Verrocchio, 2003, 87–89.

23 ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Zapisnik o informativnem zaslišanju, 18. 7. 1958 v prostorih PLM Idrija, str. 1–2. Od leta 1932 je v Idriji, na pobudo upokojenega rudarja Alojza Glihe, delovala mladinska komunistična celica, ki jo je organiziral Ljubomir (Mirko) Koler. Slednji je maja 1932 v skupini mladih propagiral proti fašizmu in Mussoliniju in so ga zato ovadili. Potem ko so ga karabinjerji večkrat zaslišali, se je odločil za emigracijo v Ljubljano. Tu se je povezal z Danilom Zelenom in večkrat prehajal mejo zaradi izvajanja »tigrvskih« akcij – predvsem obveščevalno delo, širjenje literature, 2. 10. 1934 so žagali poslopje fašistične kolonije v Mejci (Koler, 1965, št. 3, 109–113; Koler, 1966, št. 1, 10–17). Po letu 1964 je Koler v *Idrijskih razgledih* objavil serijo spominskih zapisov o delu partijske celice, povezavah s TIGR-om, njegovem življenju v času emigracije v Ljubljani in Beogradu ter delu ostalih članih idrijske celice (glej seznam literature).

24 V nadaljevanju obravnavam politično nasilje v policiji in sodstvu na primeru Srečka Logarja, in sicer predvsem s pomočjo arhivskih dokumentov iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu, ki jih je na DVD-ju z naslovom *I. Tržaški proces in proces Vladimiru Gortanu* (2012) izdalo Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske.

vo jamo, mu je ravnatelj učiteljsišča v Gorici dovolil nadaljevanje šolanja. Zmago Krašna mu je sprva priskrbel zaposlitev v uredništvu Edinosti, pri Zvezi prosvetnih društev v Gorici in hrano v dijaški menzi. V tem času, in tudi kasneje, je Logar organiziral izlete članov Prosvetnih društev na Tiselj, Fajtji hrib, Trnovski gozd in drugam, kjer so imeli tajna zborovanja (PSBL, 298; Rutar, 1975, 316).

V dogovoru z Zorkom Jelinčičem je, po reorganizaciji društvenega delovanja leta 1927, skrbel za širjenje ilegalne propagandne dejavnosti, pri čemer je bil uradno zaposlen v Goriški matici (*Unione Editoriale Goriziana*). V zameno je dobival mesečno med 350 in 400 lir plačila. Zadolžen je bil za raznašanje slovenskih knjig, različnega tiska, letakov, in sicer zaupnikom, razkropljenim po celotni provinci, istočasno pa je od abonentov pobiral denar. V Goriški matici je bilo tudi po omejitvi delovanja leta 1927 s strani režima (glej: Bajc, 2000) včlanjenih okoli 12.000²⁵ ljudi, ki so v zameno za plačilo 5 lir na mesec dobili pet publikacij.²⁶ Pri širjenju propagandnega materiala so si pomagali na različne načine, in sicer tudi preko ljudi, ki so prihajali iz okolice v Gorico po nakupih (gostilničarji, trgovci) in opravih, z nekaterimi nekdanjim uslužbenci policije v Gorici (npr. Gabrijel Krpan) ter dijaki ali študenti, ki so se vračali iz študija v Italiji (npr. Janko Bevk iz Idrije).²⁷ Preko »zaupanja vrednih ljudi«, ki so prihajali v Gorico, so delili tudi finančno pomoč družinam politično preganjenih Slovencev. Z glavnim fondom za deljenje finančne pomoči je razpolagal dr. Lavo Čermelj, ki je del denarja dobival tudi s strani jugoslovanskega konzulata v Trstu.²⁸ »Z drugim takim denarnim fondom je v Gorici razpolagal Zorko Jelinčič. Slednjemu je finančna sredstva, ki jih je v ta namen predvidel dr. Lavo Čermelj, iz Trsta v Gorico, prinašala Vera Primožič (op. a. sestra zaročenke Alberta Rejca).«²⁹ Denarno pomoč so raznašali tudi člani »organizacije« sami. Pred Božičem leta 1929 je tako po naročilu dr. Avgusta Sfiligoja, Srečko Logar odnesel denar družinama Zmage Krašne (150 lir) in Štefana Terpina (sto ali sto petdeset lir).³⁰ Velja izpostaviti, da je bilo protidržavno delovanje tajne organizacije najbolj razvejano v času, ko je bil »fašistični režim že popolnoma konsolidiran na oblasti« (Kershaw, 2015, 278) in ko je bilo politično nasilje v Julijski krajini na vrhuncu. Ta ugotovitev sledi mnenju Haputa in Weinbauerja, ki pravita, da s strani »države generalizirano nasilje (v prvi vrsti policije in sodstva) hkrati vpliva na posameznike, da se raje odločajo za tajno politično delovanje« (Haput, Weinbauer, 2011, 201).

Kljub do sedaj drugačnim ugotovitvam (Kacin-Wohinz, 2008, 108) je Srečko Logar na zaslišanjih pred uslužbenci javne varnosti zatrjeval, da nikoli ni bil član glavnega

25 V citiranem zaslišanju (10. 4. 1930 v Gorici) Srečko Logar navede podatek, da je bilo članov Goriške matice 16.000, a se zdi bolj verjetno število, ki ga navede na zaslišanju v Kopru (25. 4. 1930), torej 12.000 (ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 25. 4. 1930).

26 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 1.

27 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 13. 4. 1930 (vol. 2), str. 4; ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Spomin na »TIGRA«, 4–5.

28 Prim: Kacin Wohinz, 2008, 144–147.

29 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 17. 4. 1930, str. 1.

30 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 17. 4. 1930, str. 1–2.

odbora goriške organizacije.³¹ Drži, da si je omenjeni prizadeval postati njegov član, a ga »Zorko Jelinčič v delovanje ni želel vključiti, ker je bil še premlad ter hkrati še ni opravil vojaške obveznosti«. Poleg tega mu je, kot omenjeno, »poveril naloge v izdajateljskem odboru in tako ni hotel zmanjševati njegove osredotočenosti z vključevanjem v druge obveznosti«. ³² Zorko Jelinčič je na zaslišanju pred uslužbenci javne varnosti izpovedal, da je bil »Srečko Logar zgolj pridružen član glavnega odbora (in sicer od konca leta 1929), saj je bil brez glasovalne pravice, hkrati pa ni bil udeležen na večini sej omenjenega odbora, in sicer zaradi svoje mladosti in nediscipliniranosti«. ³³

Odmevni »teroristični« akciji v Trstu

V nadaljevanju bom na podlagi zapisnikov zaslišanj Srečka Logarja predstavil njegov pogled na antifašistično delovanje »organizacije«. Do prvih aretacij antifašistov iz Julijske krajine je prišlo zaradi izdajstva iz vrst posameznikov, ki so bili blizu goriški organizaciji (TIGR). Tako so tudi Srečka Logarja (skupaj z drugimi) 13. marca 1930 pričeli policijsko nadzorovati, po aretaciji (15. marca) pa so ga po zaslišanju izpustili. Ponovno so ga zaprli 10. aprila 1930.³⁴ Do 18. aprila so bili nato aretirani še vsi vodilni predstavniki drugega, tržaškega dela organizacije (Borba). Jetniki so v času zaslišanj izpovedali del svojega sodelovanja v »organizaciji« (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 149; Pirjevec, 1981, 161). V primeru Logarja so se policijski organi bolj kot na njegovo vlogo osredotočili na pridobivanje informacij o protidržavni dejavnosti preostalih vpletenih članov organizacije (Verginella, 2009, 41).

Izpraševalci javne varnosti so se pri Srečku Logarju v glavnem osredotočali predvsem na njegovo poznavanje »tržaške« veje organizacije ter kontakte, ki jih je imel z Vekoslavom Špangerjem.³⁵ Še zlasti jih je zanimalo njegovo poznavanje okoliščin in poteka dveh odmevnih »terorističnih« akcij oz. bombnih atentatov na Svetilnik zmage na Greti (*Faro della Vittoria*; v noči med 5. in 6. januarjem 1930) ter na uredništvo in tiskarno fašističnega glasila *Il Popolo di Trieste* (10. februarja 1930).³⁶ Manj so ga izpraševali o njegovem delovanju na propagandnem področju in o tem, kako je ta material prihajal iz Jugoslavije preko meje v Italijo. V posameznih zaslišanjih je moral Logar razlagati tudi »šifre«, ki jih je za komunikacijo med člani vodilnega odbora in tudi preostalimi člani organizacije razvil Zorko Jelinčič.

31 Vodilni odbor goriške organizacije so sestavljali: Albert Rejec, Zorko Jelinčič in Avgust Sfiligoj iz Gorice, Anton Majnik in Anton Rutar s Tolminskega in Srečko Logar iz Idrije (Kacin-Wohinz, 2008, 108). Tudi sodba posebnega sodišča navaja, »da je Logar sodeloval v vodilnem odboru, a zaradi svoje mladosti ni imel vloge pri sprejemanju ključnih odločitev« (TSDS, 1931).

32 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 11. 4. 1930, str. 1.

33 ACS, B. 359, Jelincic Zorko, Carceri Giudiziarie, Interrogatorio di Jelincic Zorko (Albino). Roma, 19. 5. 1930; ACS, B. 359, Jelincic Zorko, Memoriale a Giudice Istruttore del TSDS. Roma, 31. 5. 1930, str. 3.

34 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Gorizia, 10. 4. 1930, str. 4.

35 Eden izmed akterjev tržaške Borbe, Drago Žerjal, Špangerjeva opiše kot človeka, ki je imel rad akcijo in nevarnost, po uspešno izvedeni akciji pa veliko zadoščenje. Na sploh pa so bili v njegovi srenji psihološko trdni, samozavestni ljudje, ki so si upali tvegati (Žerjal, 2012, 82).

36 Glej: Kacin-Wohinz, 2008, 133–137; 152–155; Španger, 2014, 117, 120, 125–128; Verginella, 2009, 59.

Iz zapisnikov zaslišanj je mogoče razbrati, da Srečko Logar ni poznal delovanja tržaške organizacije (Borba), ki jo pravzaprav enači oz. poimenuje s »Prosečani« ali pa »Kraška organizacija«. V zvezi z atentatom na *Il Popolo di Trieste* je povedal informacije, ki jih je slišal od drugih. Osebnostno je poznal le Vlada Štoka in Vekoslava Špangerja. Slednjega je prvič srečal, ko se je Zorko Jelinčič po padcu v gorah in zaradi stalnega policijskega nadzorstva umaknil na Bukovo pri Cerknem. Z drugimi člani tržaške organizacije ni imel nobenih osebnih stikov.³⁷ Na podlagi izjav drugih je Logar povedal, da so »Prosečani« imeli dovolj revolverjev, primanjkovalo pa jim je pušk in eksploziva (oz. dinamita in ekstrazita), zato sta se Vekoslav Španger in Vlado Štoka obrnila s prošnjo za pomoč na Toneta Majnika.³⁸ Štoka je tako na enem izmed sestankov, na katerem sta bila prisotna še Zorko Jelinčič in Tone Majnik, izjavil, da so »atentat na Il Popolo di Trieste izvedli oni«. Imen pri tem ni navajal, izpostavil je zgolj, da je za tako akcijo potrebno zelo veliko poguma. Ilarij Frančeškin mu je v enem izmed pogovorov ponovil besede, ki jih je izrekel Španger: »Berite danes Il Popolo di Trieste, jutri ga ne boste več«.³⁹ Dne 7. ali 8. februarja 1930 je Logarja v njegovem stanovanju obiskal Tone Majnik in mu naročil, naj odnese pismo Ilariju Frančeškinu. Slednji je pismo predal Vekoslavju Špangerju. Kot se je kasneje izkazalo, sta bili v pismu dve potrjeni vozovnici za vlak, ki bi lahko služili kot alibi.⁴⁰ Na koncu zaslišanja v Kopru (25. 4. 1930) sta komisarja javne varnosti Orazio Tortolani in Luciano Palmisani zapisala, da »Srečko Logar nima nič povedati o terorističnem napadu na šolo pri Braniku ali pa o drugih takšnih dejanjih, izvedenih v goriški in tržaški pokrajini«.⁴¹

Doživljanje aretacije in zaslišanj

V nadaljevanju analiziram, kako je s strani države generirano politično nasilje policijskih organov in sodstva vplivalo na Srečka Logarja. Slednji je bil zaslišan vsaj štirinajstkrat in občasno tudi dvakrat dnevno, pri čemer so se lokacije zaslišanj spreminjale. Na začetku vsakega zaslišanja je moral najprej prebrati in ponovno potrditi resničnost izjav iz pretekli zaslišanj. Na nekatera pretekla zaslišanja je moral podati še pisna pojasnila.

V zapisnikih njegovih zaslišanj sicer ni podatkov o mučenjih v času zaslišanj. A na podlagi spominskih zapisov tistih, ki so jim sodili pred Posebnim sodiščem,⁴² lahko razberemo, da je predvsem tajna policija – OVRA, izvajala različne oblike fizičnega in psihičnega nasilja nad jetniki (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 153, 308–310; Verginella, 2003, 118–119; Jelinčič, 1960, 53; Španger, 2014, 135–140). Vztrajno represivno delo-

37 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 10. 4. 1930, str. 5.

38 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 14. 4. 1930, str. 3.

39 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Capodistria, 24. 4. 1930, str. 1.

40 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Gorizia, 15. 4. 1930, str. 1–2.

41 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Capodistria, 25. 4. 1930, str. 4; Španger, 2014, 129.

42 Delovanju omenjenega sodišča je sledila tudi kazenska zakonodaja, ki je za vse nasprotnike oz. rušilce fašističnega režima predvidela stroge kazni: svarilo (*Diffida*), opomin (*Ammonizione*), konfinacijo (*Confino di polizia*) ter tudi smrtno kazen (Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 82–83).

vanje Posebnega sodišča in obseg policijskih ukrepov zoper »slovanofile«, predstavlja enega izmed ukrepov kapilarne politike poitalijančevanja zoper Slovence in Hrvate (Verginella, 2009, 35). Ne gre pa prezreti, da lahko iz obtožnic omenjenega sodišča razberemo tudi vztrajno zatiranje »notranjih sovražnikov« italijanske narodnosti, še zlasti komunistov, socialistov in antifašistov (Apih, 1966). Delovanje Posebnega sodišča lahko tako interpretiramo tudi v luči doseganja notranje- in zunanjepolitičnih (sredstvo pritiska na Jugoslavijo) ciljev (Koncilija, 2015).

»Fizično nasilje v vseh svojih manifestacijah« pa je predstavljalo ključno komponento »državnega nasilja proti civilnemu prebivalstvu« (Kershaw, 2005, 108). Srečko Logar je na zaslišanjih in v pismih večkrat poudarjal, da je zaprt po krivici, po prestanih zaslišanjih v Kopru »je občasno začel dvomiti vase in se spraševati, ali je kriminalec«. ⁴³

Najprej je bil zaslišan v zaporu v Gorici (10., 11., 13., 14., 15. in 16. 4. 1930) s strani maršala javne varnosti Luigia Palumba in komisarja javne varnosti Orazia Tortolanija. Obenem je pri prvih dveh zaslišanjih sodeloval še namestnik kvestorja Vincenzo Basile. Nato je bil premeščen v koprski zapore (Beltram, 2008), kjer je bil še vsaj štirikrat izprašan (21., 24., 25., 26. 4. 1930) s strani dveh komisarjev javne varnosti Orazia Tortolanija in Luciana Palmisanija. Srečka Logarja so nato, skupaj z Zorkom Jelinčič, dr. Avgustom Sfligojem, Alojzem Valenčičem, Franom Marušičem in Vekoslavom Špangerjem, najprej prepeljali v Trst. Od tu pa so jih odpeljali v Rim in jih zaprli v zloglasni zapor za politične zapornike *Regina Coeli*. ⁴⁴ V Rimu je preiskavo vodil generalni prokurator, tožilec Posebnega sodišča za zaščito države, Massimo Dessy. Srečko Logar je bil v sklopu tega ponovno večkrat izprašan (8. in 15. 5., 11. in 13. 6. ter 11. 7. 1930), in sicer s strani preiskovalnega sodnika Giuseppeja Montalta ter ob navzočnosti sodnega pisarja Bachidduja. Obenem so oblasti zbrale karakteristiko njegovih družinskih članov. ⁴⁵

Vsi zgoraj navedeni so bili v *Regina Coeli* podvrženi najbolj strogi obliki nadzorstva. Tako kot v času prevoza iz Trsta v Rim, so bili zaprti v ločenih in med seboj oddaljenih celicah. Med seboj ter z nobenim izmed zapornikov iz območja Julijske krajine niso smeli imeti nobenih stikov. Prepovedano jim je bilo prejemanje časopisov in obiskov oseb. ⁴⁶ Njihova komunikacija s Posebnim sodiščem je morala potekati v ločenih in zapečatenih zavitkih. Tako ta kakor tudi vsa njihova osebna korespondenca je bila podvržena strogi cenzuri. ⁴⁷ Iz tega razloga je Logar tista pisma, ki niso bila zavržena ⁴⁸ v postopku cenzure,

43 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 2.

44 Poleg tega so zaprli še nekatere druge člane goriške in tržaške organizacije, glej: (TSDS, 1931, 747–762).

45 Fašistični režim je težil k čim večjemu nadzoru in kontroli nad prebivalstvom, in sicer preko širjenja članstva in razvejanosti režimskih organizacij. K temu je treba dodati še številčno mrežo »informativcev« in medsebojne ovadbe prebivalstva (Fonio, 2011).

46 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 2–3.

47 ACS, B. 354, 354-3390-Vol. 15, Traduzione di detenuti, Comado della stazione dei CC. RR. di Roma, 24. in 25.5.1930; ACS, B. 354, 354-3390-Vol. 15, Direzione delle Carceri Giudiziarie (n. 8535), Separazione e sorveglianza di detenuti Jelencic Zorko ed altri 5 provenienti da Trieste. Roma, 27. 4. 1930.

48 Logar se v pismu Zali Bitežnik pritožuje, da v času, ko je bil zaprt v Kopru, ni dobil odgovora na nobeno izmed poslanih pisem. Tako s strani njegovih domačih kakor tudi od nje (dvakrat) ni dobil nobenega odgovora (ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6. 5. 1930, str. 1).

dobival z vsaj enotedensko zamudo. Kljub temu je domače in prijatelje prosil, naj mu čim več pišejo. Sam bo lahko nato »bral in tudi odgovarjal na pisma dvakrat tedensko«, kar je bilo zanj terapevtsko, saj je edino tako ohranjal stik z zunanjim svetom.⁴⁹ Logar je očetu Antonu in ostalim domačim naročil, naj mu pišejo v italijanščini oz. naj se za prevod vsebine obrnejo na sestrično Minko Bitežnik, saj bo tako z večjo verjetnostjo dobil pisma.⁵⁰ Iz arhivskih dokumentov je razvidno, da mu je cenzura zasegla pisma, v katerih je bilo omenjeno delovanje Posebnega sodišča. Tudi iz tega razloga je zelo verjetno v pisnih več prostora namenil razlaganju svojih občutij.

Iz pisem, pa tudi prošenj za izpustitev, se tako izraža predvsem njegovo psihično trpljenje, a tudi slabo zdravstveno stanje. Teden dni pred aretacijo je namreč pričel z zdravljenjem pri zdravniku, ker si je med smučanjem prehladil želodec. Prepotrebne zdravljenja v zaporu ni mogel nadaljevati, saj je bil brez vsakršnih finančnih sredstev, potrebnih za preživetje.⁵¹ Težave z želodcem so bile očitno res hude. Vmes je sicer družini pisal, da je nekoliko bolje, a da mu »mineštra, katero dobiva, povzroča preveliko težo«. ⁵² Njegovo psihično stanje se je odražalo tudi v stalnem izpadanju las, zato je višjega sodnika Posebnega sodišča prosil, da ga ostrižejo.⁵³

Večkrat je med tem časom zahteval, da mu pojasnijo njegov status in tako vsaj deloma pomirijo njegova tesnobna čustva. Tako je na zaslišanjih kakor tudi v pisnih večkrat naglasil, »da ne ve, iz katerega razloga je sploh pristal v zaporu in se čuti povsem nedolžnega«. Poleg tega je v »tujem Rimu, kjer so dnevi v zaporu tako dolgi, kot zunaj en teden«. Pogrešal je domače in izgubljal upanje v pravično ramsodbo in na vrnitev domov. »Spričo tega mu je šlo dostikrat na jok«. ⁵⁴ »Že samo nepoznavanje in negotovost glede prihodnosti pa mlademu človeku, kot je on, vzbuja zelo tesnobne občutke«. ⁵⁵ Višjega sodnika je tudi večkrat pozval, da mu omogoči družbo drugih zapornikov. Na preiskovalnega sodnika Posebnega sodišča za zaščito države je obenem naslovil več prošenj, v katerih je zahteval obrazložitev in rešitev svojega položaja oz. takojšnjo izpustitev na prostost. Pri tem je navedel več, po njegovem mnenju, utemeljenih razlogov za izpustitev: »[N]ameraval je dokončati Univerzitetni študij na Znanstvenem liceju v Vidmu; že dalj časa ima bolno mater [...]; njegova sestra Karolina potrebuje njegovo pomoč pri šolanju na trgovski šoli v Gorici; njegov oče je ubogi rudar v idrijskem rudniku in le s težavo sam vzdržuje preostale družinske člane.« ⁵⁶

V pismu se je Logar skušal prikazati kot »zvestega režimu«, saj je šolskemu nadzorniku predlagal, da ga preselijo na službovanje v notranjost Italije. Obenem je na zaslišanju, 11. 6. 1930, v Rimu izpovedal, da je v njegovi pisni prošnji (31. 5. 1930) pozabil napisati,

49 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Copia di lettera a [Minka Bitežnik], 30. 4. 1930, str. 1.

50 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a Logar Antonio, Roma, 14. 5. 1930, str. 3.

51 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Istanza del detenuto Logar Felice, 26. 4. 1930.

52 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera diretta alla famiglia Logar. Roma, 13.5.1930, str. 3

53 ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice, Roma, 11.6.1930.

54 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Copia di lettera a [Minka Bitežnik], 30.4.1930, str. 1.

55 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a [Zala Bitežnik], 6.5.1930, str. 4.

56 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Istanza del detenuto Logar Felice, 26.4.1930; TSDS, 1931, 760.

»da sicer drži, da že vse od svoje rane mladosti goji antifašistična čustva. Vendar je nato to idejo popolnoma modificiral, kar je dokazal tudi s tem, da je svojega brata Leona spodbudil, da se je pri 15. letih vpisal v organizacijo »Balilla«. Kot mu je pisala sestra Karolina, se je omenjeni brat v maju 1930 v Rimu, udeležil tudi režimske manifestacije *Concorso Dux*. Kot mu je znano, je njegova sestra Karolina vpisana v *Giovane Italiane v Gorici*«. ⁵⁷

Primer Logarjeve družine kaže na to, kako je nasilje policijskih in sodnih organov predstavljalo pomemben dejavnik lokalne družbe (Gerwarth, Horne, 2012). »Malemu človeku« pravzaprav režim ni dopuščal veliko izbire. Vključenost oz. članstvo posameznikov v režimskih organizacijah tako samo po sebi še ne dokazuje tudi ideološkega in političnega soglašanja posameznika z režimom. Kljub pisanju Srečka Logarja v pisnih prošnjah Posebnemu sodišču ne gre verjeti, da je pri njem ali njegovi družini dejansko prišlo do »modifikacije« mišljenja. Gre zgolj za poskus, da bi bil na podlagi dobre karakteristike družinskih članov Srečko izpuščen iz zapora. Navedeno lahko podkrepimo s pismom Leona, ki svojemu bratu med drugim piše: »*Premalo finančnih sredstev, veliko brezposelnih in kljub obilici dela si ne moremo priskrbeti bodočnosti. Od Pulja do Triglava [op. a. Julijska krajina] se ljudje soočajo z tragičnimi posledicami svetovne vojne. Vsaka reč ima svoj konec, zatorej vržimo se neustrašno v boj in ne obupajmo[...]*« ⁵⁸ Na podlagi pisne korespondence lahko izpostavimo, da je Leon pojav fašizma dojemal predvsem kot posledico oz. rezultat svetovne vojne.

Sodni proces leta 1931

V pisnih je Srečko Logar tudi poizvedoval, kako je s pridobitvijo odvetnika. Minko Bitežnik je prosil, naj se pozanima, ali bi ga lahko pred sodiščem zastopal isti odvetnik, kot je Zmaga Krašnao. ⁵⁹ Njegov negotov položaj je skušala rešiti tudi njegova družina. Sestra Nada Bitežnik (25. 7. 1930) ga je tako obvestila, »*da je šel njegov oče h komisarju javne varnosti Oraziu Tortolaniju poizvedovati po razlogih za njegovo aretacijo. Ti so zgolj politični, in da je drugače pošten fant. Komisar je očetu tudi zagotovil, da bo na procesu govoril v njegovo korist. Naročila mu je, naj ne bo vznemirjen in naj v miru počaka na proces, saj se bo vse dobro rešilo*«. ⁶⁰ Preiskovalni sodnik Posebnega sodišča

57 Leon Logar je bil zaradi svoje starosti (15 let) uvrščen med Avantgardiste (*avanguardisti*), ki je zajemala mladostnike, stare med 14 in 18 let. Mladinke so bile v tem obdobju vključene v organizacijo Mlade Italijanke. *Concorso Dux* oz. t. i. *Campi Dux* so bili tipična režimska manifestacija v času fašizma in so se odvijali ob prisotnosti Benita Mussolinija. Najbolj pomembne manifestacije so potekale med letoma 1929 in 1932. O udeležbi brata na manifestaciji Logarju preko dopisnice (Gorica, 6. 5. 1930) piše tudi njegova sestra Draga (ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, d. Riproduzione fotografia di lettera diretta dal Logar alla sorella Logar Carolina. Roma, 9. 5. 1930, str. 2); ACS, B. 359, Logar Felice, Polizia Giudizio, Interrogatorio di Logar Felice. Roma, 11. 6. 1930; (Prim.: Kacin Wohinz 1990, 94–95).

58 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta da certo »Leo« a detenuto Logar Felice (folio n. 584, 11. 6. 1931), str. 1, 3.

59 ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera scritta dal detenuto Logar Felice a Bitežnik Nada. Roma, 8. 6. 1931, str. 2; ACS, B. 353, b.352-vol.13-21, Lettera detenuto Logar felice a firma Draga. 15. 9. 1930, str. 4.

60 ACS, B. 362, Posizione 67, Copia della lettera a firma »Tua Nada«. Gorizia, 25. 7. 1930.

za zaščito države je nazadnje odobril prošnjo, ki jo je v imenu sina, 10. januarja 1931, naslovil oče Anton Logar. Predlagal je, da ga kot odvetnik na obravnavi pred Posebnim sodiščem zastopa odvetnik Delfido Paglilla.⁶¹

Na preiskovalnega sodnika Posebnega sodišča za zaščito države je Logar, 6. 4. 1931, naslovil tudi pismo, v katerem se izreka za gladovno stavko, ki je trajala je 24 ur, »ker mu nihče ne želi pojasniti njegovega položaja, saj ga že več kot leto in sedem mesecev držijo zaprtega popolnoma nedolžnega. Obenem je zahteval, da ga nemudoma izpustijo na prostost.«⁶² A pri svoji zahtevi ni uspel.

Srečku Logarju so namreč sodili v sklopu t. i. »malega procesa« v Rimu, ki je potekal v četrti avli (*Aula IV*) Posebnega sodišča za zaščito države, in sicer 4. in 5. decembra 1931. Na tem procesu so skupaj sodili tridesetim osebam – od tega jih je devet pripadalo goriški organizaciji, enaindvajset pa tržaški. Za takrat 21-letnega Srečka Logarja je bilo izrečeno, da zaradi mladostnosti ni sodeloval pri odločitvah vodstva organizacije. Dosedili so mu štiri leta zaporne kazni (Kacin-Wohinz, 2008, 172–174; *Aula IV*, 207–208; TSDS, 1931, 752). Le-to je dve leti in pol prestajal v zaporu v Pesaru, nato pa je bil pomiloščen in izpuščen 29. 6. 1932 (TSDS, 1931, 760). Kaznovan je bil tudi s petimi leti policijskega nadzorstva.⁶³ Po izpustitvi iz zapora se je za štiri dni ustavil v Gorici v stanovanju Bogomirja Bitežnika. Slednji mu je povedal, da je »organizacija« v glavnem razbita ter da ima ohranjene kontakte zgolj s Francetom Bevkom. Na tej podlagi se je slednji ob Soči srečal s Srečkom Logarjem. Na sestanku sta se oba strinjala, da je Logar pri oblasteh preveč kompromitiran, da bi nadaljeval s propagandnim delom na Goriškem, zato je najbolje, da pobegne preko meje v Jugoslavijo. Logar je nato italijansko policijo zaprosil, da mu dovoli odhod na dom v Idrijo z izgovorom, da v Gorici ne more več živeti, ker nima sredstev za preživljanje. A v rojstnem kraju je omenjeni ostal samo pet dni, saj je preko Vrsnika pobegnil v Žiri (Jugoslavija). V Ljubljani se je sicer sprva še vključil v organizacijo »Mlada Soča«, nato pa je izgubil stik s TIGR-om.⁶⁴

ZAKLJUČEK

Zapisniki zaslišanj, prošnje za izpustitev in pisma, ki jih je pošiljal in prejemal Srečko Logar, odstirajo različne oblike političnega nasilja, še zlasti v delovanju policijskih organov in sodstva. Prestajanje zaporne kazni v samici, izoliranost od zunanjega sveta, vključno s prepovedjo obiskov in prejemanja časopisov, cenzura pošte in policijsko nadzorstvo tudi po izpustitvi iz zapora so le nekatere oblike nasilja, ki jih je prestala večina političnih zapornikov iz Julijske krajine. Težko je oceniti, koliko posameznikov se je spričo s strani »države generaliziranega nasilja odločalo za tajno politično delovanje«

61 ACS, B. 362, Posizione 67, A.S.E. Il Presidente TSDS. Roma, 10. 1. 1931.

62 ACS, B. 362, Posizione 67, Carceri Giudiziarie di Roma. Istanza, n. 10876 – del detenuto Logar Felice. Roma, 11. 4. 1931.

63 Različne policijske formacije, kazenska zakonodaja in zapori so skupaj z vojsko omogočili obsežen monopol nasilja v rokah države« (Gerwarth, Horne, 2011, 490).

64 ARS-1931, 951, Material o posameznikih L-P, m. Logar Srečko, Zapisnik o informativnem zaslišanju. PLM Idrija, 18. 7. 1958, str. 7.

(Haput, Weinbauer, 2011, 201), saj je bila odločitev posameznikov odvisna od različnih dejavnikov – starosti, vzgoje, družine, pretekle vojne izkušnje, socialnega položaja (npr. brezposelnost), izkušnje v času vključenosti v režimske organizacije. Raziskovanje političnega nasilja v Julijski krajini bi bilo mogoče še poglobiti predvsem s pomočjo arhivskih dokumentov, ki jih hrani Osrednji državni arhiv v Rimu. Predvsem v osebnih mapah (*Casellario Politico Centrale*) tistih, ki so jim sodili pred Posebnim sodiščem za zaščito države, se nahaja arhivsko gradivo (med drugim zasežena osebna korespondenca), ki še zlasti v primeru članov, ki niso bili v vrhu narodnoobrambne organizacije, do sedaj še ni bilo raziskano.

ZAHVALA

Avtor se zahvaljujem Javni agenciji za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), ki je v okviru projekta *Oborožena meja. Politično nasilje v severnem Jadranu, 1914–1941* (nosilec:izr. prof. dr. Borut Klabjan) financirala raziskovanje in tako omogočila objavo članka. Hkrati se zahvaljujem tudi *Društvu za negovanje rodoljubnih tradicij organizacije TIGR Primorske*, ki mi je posredovalo DVD z reprodukcijo arhivskih dokumentov o I. in II. Tržaškem procesu iz Osrednjega državnega arhiva v Rimu.

POLITICAL VIOLENCE AND ANTI-FASCIST RESISTANCE ACTIVITIES IN
THE VENETIA GIULIA BETWEEN 1927 AND 1931

Miha KOSMAČ

Science and Research Centre, Koper, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia

e-mail: miha.kosmac@zrs.upr.si

SUMMARY

The article analyses historical events in Venezia Giulia between 1927 and 1931. The article also presents antifascist operations of individual agents in the Idrija and Cerklje cell and its connections to the “organization of Gorica”, namely in the wider context of political violence in Venezia Giulia in the discussed period. Using records of interrogations of Srečko Logar, kept in the National archive of Rome, we focus on political violence by police and justice organs, and on how the “common man” experienced this violence. The interrogations reveal great psychological and emotional distress that reflected also in the very poor health of a man that was kept for almost two years under strict police control and isolated from the rest of the world. His case shows that there were different forms of violence used by the police and justice system that served the ideological and political objectives of fascism. We can generalize this case to the other members of the organized antifascist resistance in Venezia Giulia, tried by the Special Tribunal for the Defense of the State, that were also exposed to similar forms of violence.

Keywords: Political violence, Fascism, Antifascism, Srečko Logar, Venezia Giulia.

VIRI IN LITERATURA

ACS – Archivio Centrale dello Stato

ARS-1931 – Arhiv Republike Slovenije (ARS), Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (fond 1931).

PANG-764 – Pokrajinski arhiv Nova Gorica (PANG), Rutar Anton (fond 764).

Albanese, G. (2012): Violence and Political Participation during the Rise of Fascism (1919–1926). V: Albanese, G. & Pergher, R. (ur.): In the society of Fascists: Acclamation, Acquiescence and Agency in Mussolini's Italy. New York, Palgrave Macmillan, 49–68.

Apih, E. (1966): Italia: fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia: (1918–1943). Bari, Laterza.

Bajc, G. (2000): Goriško obdobje Zorka Jelinčiča (1924–1930): kulturno prosvetno in narodnoobrambno delo. V: Rovšček, Ž. & Jejčič Troha, A. (ur.): Zorko Jelinčič: nad preztjem in mitom: ob stoletnici rojstva. Ljubljana: Planinska zveza Slovenije; Tolmin: Planinsko društvo, 79–101.

Bartov, O., Weitz, E. D. (ur.) (2013): The Shatterzone of Empires. Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian and Ottoman Borderlands. Bloomington, Indiana University Press.

Bartolini, S. (2008): Fascismo antislovo: il tentativo di »bonifica etnica« al confine nord orientale. Pistoia, ISRPT.

Beltram, V. (2008): Koprski zapori: s poudarkom na političnih zapornikih v obdobju fašistične vladavine: ob 65. obletnici prve osvoboditve političnih zapornikov septembra 1943. Koper, Združenje protifašistov, borcev za vrednote NOB in veteranov.

Bloxham, D., Gerwarth, R. (ur.) (2011): Political Violence in Twentieth Century Europe. Cambridge, Cambridge University Press.

Bon, S., Di Gianantonio, A., Fragiaco, C., Rossi, M. (2004): Sarà ancora bello: storie di donne della Venezia Giulia tra fascismo, resistenza e dopoguerra = Še bo lušno: zgodbe primorskih žena med fašizmom, odporom in povojnim časom. Gradisca d'Isonzo, Centro Isonzino di ricerca e documentazione storica e sociale »Leopoldo Gasparini.

Dal Pont, A., Leonetti, A., Maiello, P., Zocchi, L. (1961): Aula IV: tutti i processi del Tribunale Speciale fascista. Roma, ANPPIA.

Della Porta, D. (2006): Social Movements, Political Violence, and the State: A Comparative Analysis of Italy and Germany. Cambridge, Cambridge University Press.

Dolenc, E. (2010): Med kulturo in politiko: kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnimi vojnami. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.

Fonio, C. (2011): Surveillance under Mussolini's regime. Surveillance & Society, 9, 1/2, 80–92.

Gentile, E. (2012): Paramilitary Violence in Italy: The Rationale of Fascism and the Origins of Totalitarianism. V: Gerwarth, R. & Horne, J. (ur.): War in Peace. Paramilitary Violence after Great War. Oxford, Oxford University Press, 85–103.

Gerwarth, R., Horne, J. (2011): Vectors of Violence: Paramilitarism in Europe after the Great War, 1917–1923. The Journal of Modern History, 83, 3, 489–512.

- Gerwarth, R., Horne, J. (2012):** War in Peace. Paramilitary Violence after Great War. Oxford, Oxford University Press.
- Haput, H. G., Weinbauer, K. (2011):** Terrorism and the state. V: Bloxham, D., Gerwarth, R. (ur.): Political Violence in Twentieth Century Europe. Cambridge, Cambridge University Press, 176–209.
- Jelinčič, Z. (1960):** Ob 30-letnici strelav v Bazovici: nastanek in razvoj podtalne dejavnosti primorskega antifašističnega gibanja. Jadranski koledar. Trst, Založništvo tržaškega tiska, 45–54.
- Jelinčič, Z. (1994):** Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.
- Jevnikar, M. (ur.) (1974):** Primorski slovenski biografski leksikon. Knj. 2: Kacin-Pirjevec. Gorica, Goriška Mohorjeva družba 1982–1985.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor, Založba obzorja in Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1977):** Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev: 1921–1928. Koper, Lipa; Trst, Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (1990):** Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935. Koper, Lipa.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova Revija.
- Kacin Wohinz, M., Verginella, M. (2008):** Primorski upor fašizmu: 1920–1941. Ljubljana, Društvo Slovenska matica.
- Kalc, A. (2012):** Uvodna beseda. V: Žerjal, D.: Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. [S. l.], Društvo TIGR, 9–20.
- Kershaw, I. (2005):** War and Political Violence in Twentieth-Century Europe. Contemporary European History, 14, 1, 107–123.
- Kershaw, I. (2015):** To hell and back: Europe, 1914–1949. London, Penguin Books.
- Koler, L. (1964):** Delo partijske mladine med obema vojnama. Idrijski razgledi, IX, 1, 34–35; 1964, IX, 1, 45–47;
1965, X, 1, 5–9; 1965, X, 3, 109–113; 1965, X, 4, 134–141;
1966, XI, 1, 10–17; 1966, XI, 2, 32–37; 1966, XI, 3, 55–62; 1966, XI, 4, 80–90;
1969, XIV, 3, 152–169.
- Koncilija, Ž. (2015):** Politično sodstvo: sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah, (Zbirka Razpoznavanja, 26). Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino.
- Mosse, G. L. (1991):** Fallen soldiers: reshaping the memory of the world wars. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Newman, B. (1944):** Balkan Background. London, R. Hale.
- Pelikan, E. (2002):** Govorica nasilja v Julijski krajini v letih 1918–1945. Acta Histriae 10, 2, 443–454.
- Pirjevec, J. (1981):** Bazovica 1930. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 21, 157–166.
- Primorac, I. (2005):** Kaj je terorizem? V: Primorac, I. (ur.): Terorizem: filozofska vprašanja. Ljubljana, Krtina, 47–48.

- Roselli, F. (1985):** Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato (TSDS). [5]: Decisioni emesse nel 1931. Roma, Ministero della difesa, Stato maggiore dell'esercito – Ufficio storico.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta Histriae*, 14, 2, 447–467.
- Rutar, T. (1975):** Kratek pregled delovanja ilegalne organizacije TIGR na Tolminskem 1927–1940: polilegalno protifašistično udejstvovanje. *Tolminski zbornik*, 315–361.
- Schivelbusch, W. (2001):** *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*. New York, Metropolitan Books.
- Španger, V. (2014):** Bazoviški spomenik: pričevanje. Koper, Društvo za negovanje rodoljubnih tradicij TIGR Primorske (2. ponatis).
- Uršič, I. (1993):** Zapuščina Antona Rutarja. *Arhivi: glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, 1/2, 128–129.
- Verrocchio, A. (2003):** Il Tribunale Speciale a Gorizia. Il processo Bregant (1928–1929). V: Puppini, M., Verginella, M. & Verrocchio, A.: *Dal processo Zaniboni al processo Tomažič: il tribunale di Mussolini e il confine orientale: (1927–1941)*. Udine, Gaspari, 59–101.
- Verginella, M. (2003):** Il processo Tomažič. V: Puppini, M., Verginella, M. & Verrocchio, A.: *Dal processo Zaniboni al processo Tomažič: il tribunale di Mussolini e il confine orientale: (1927–1941)*. Udine, Gaspari, 103–131.
- Verginella, M. (2009):** Meja drugih: primorsko vprašanje in slovenski spomin. Ljubljana, Modrijan.
- Verginella, M. (2011):** Antislavismo, razzismo di frontiera? *Aut Aut: rivista bimestrale fondata da Enzo Paci, nuova serie*, 349, 30–49.
- Vinci, A. M. (2004):** Vzpon fašizma ob italijanski vzhodni meji. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 44, 1, 27–39.
- Vinci, A. M. (2011):** *Sentinelle della patria: Il fascismo al confine orientale: 1918–1941*. Roma – Bari, Laterza.
- Visintin, A. (2000):** *L'Italia a Trieste: l'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919*. Trieste, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia; Gorizia, Libreria editrice Goriziana.
- Žerjal, D. (2012):** Spomini in razlage o protifašističnem boju primorske mladine med vojnama. [S. l.], Društvo TIGR.